

İLK DÖNEM (HİCRİ 1. ASIR) KADER TARTIŞMLARI Gaylan ed - Dımaşkı - Ömer b. Abdülaziz

Cemalettin Erdemci

Kaza-kader konusu kelim ilminin temel problemlerinden birini oluşturmaktadır. Bu problem insanların fiillerinin yaratılması, hidayet-dalalet ve bunların Allah'ın ilmi ve iradesiyle ilişkisi bağlamında tartışılmıştır. Emeviler döneminde kader olgusu, iktidarda bulunanlar tarafından kendi konumlarını meşrulaştırmanın bir aracı olarak kullanılmıştır. Nitekim Ömer b. Abdülaziz ile kaderi olarak bilinen Gaylan ed-Dımaşkı arasında da kader bağlamında bazı tartışmalar ve diyaloglar yaşanmıştır. Bu çalışmada kelim ilminin temel problemlerinden birini oluşturan ve bu gün de sık sık gündeme gelen kader konusu, Gaylan ed-Dımaşkı ile Ömer b. Abdülaziz arasında geçen diyaloglar ve kendilerine nisbet edilen risaleleri bağlamında incelenmiş, hicri birinci asırda; kelim ilminin oluşum sürecinde nasıl anlaşıldığı ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kavramlar: Kader, tenfiz, cebr, Allah'ın ilmi, Gaylan ed- Dımaşkı, Ömer b. Abdülaziz

Giriş

Kaza-kader konusu Kelam ilminin temel problemlerinden birini oluşturur. Bu konu insanın hürriyeti, fiillerinin yaratılması, hidayet-dalalet ve bunların Allah'ın ilmi ve iradesiyle ilişkisi bağlamında tartışılmıştır. Kader konusu, esas itibariyle insani bir problemdir ve insanın olduğu her yerde var olagelmıştır.¹ Birçok düşünürün bu konuda fikir beyan etmiş olması da bunu teyit etmektedir. Söz gelimi insanın hürriyetiyle ilgili olarak İlk çağ yunan felsefesinde Sokrat, Eflatun, Aristo gibi filozoflar, insanın sorumluluğunu temellendirmeye çalışırken, Stoacılar (Revvakiyun), insanın hürriyetini ortadan kaldıran bir tutum benimse-

1 Akbulut, Ahmed, "Allah'ın Takdiri Kulun Tedbir" AÜİFD, Ankara, 1992, c. XXXII-1, s. 129.

mişlerdir.² Yahudi ve Hıristiyan geleneklerinde de, her iki tutumu benimseyen mezhepler ortaya çıkmıştır. Örneğin bir Yahudi mezhebi olan Karai'ler cebr görüşünü, Rabâniler ise, insanın hür irade sahibi olduğunu savunmuşlardır. Hıristiyanlarda, Yakubiler cebr düşüncesine meyl etmiş³, Yuhanna ed-Dımaşki gibi Hıristiyan teologlar insanın fiillerinde hür olduğunu savunmuşlardır.⁴ Modern felsefeden bir örnek vermek gerekirse Spinoza mutlak zorunluluğu savunurken; Leibniz, ilahi adaleti temellendirmeye çalışmıştır.⁵

İslam öncesi Arap toplumunda da kaderci bir anlayışın hâkim olduğu o dönemin şiirlerinde kendini göstermektedir.⁶ Kur'an'da Araplarda hâkim olan bu anlayışa "*Dediler ki; hayat ancak bu dünyada yaşadığımızdır; yaşarsınız ve ölürüz. Bizi ancak zaman (dehr) helak eder...*" (Casıye, 45/24) şeklinde işaret edilmiştir.

Kimi araştırmacılar indirgemeci bir yaklaşımla İslâm'ın, Araplarda var olan kaderci anlayışı devam ettirdiğini; Arapların zamana (dehr) yükledikleri fonksiyonları İslâm'ın, Allah'a yüklediğini iddia etmişlerdir.⁷ Bu iddianın sahipleri bunu doğrulayacak kanıtlardan yoksun görünmektedirler. Zira her ne kadar Kur'an'da Allah'ın mutlak ilmine, kudret ve iradesine vurgu yapan, olup biten her şeyin Allah'ın ilmi ve iradesi içerisinde cereyan ettiğini ifade eden ayetler olsa da, aynı şekilde insanın sorumluluğuna ve hür iradesiyle eylemler yaptığına işaret eden ayetler de yer alır. Bu ayetler Kur'an'ın genel bağlamı, ayetlerin si-

2 Abdulhamid, İrfan, *İslam'da İtikadî Mezhepler ve Akâid Esasları*, (çev. M. Saim Yeprem), İstanbul, 1994, s. 270; Yeprem, M. Said, *İrade Hürriyeti Ve İmam Maturidi*, İstanbul, 1984, s. 43 vd.

3 Neşşar, Ali Sami, *Neş'etu fikri'l-felsefi fi'l- İslam*, Kahire, 1977, c.I, s. 79

4 Abdulhamid, a.g.e. , s. 270.

5 Spinoza ve Leibniz'in bu konudaki görüşleri için Bkz. Werner, Charles, *Kötülük Problemi* (Çev. Sedat Umran), İstanbul, 2000, s. 13-37.

6 İslam öncesi dönemde Arapların kaderci bir anlayışa sahip olduklarını ortaya koyan şiirler için bkz. Ringgren, Helmer, *Studies in Arabian fatalism*, Ispala, 1955, s. 61-86; İzutsu, Tsihiko, *Kur'an'da Allah ve İnsan*, (çev. Süleyman Ateş), Ankara, tsz, s. 117 vd.

7 Bu düşünceyi ileri sürenlerden biri Watt'tır. Ona göre, kader konusunda İslâm'ın yaptığı, *dehr* kavramının yerine, Allah kavramını yerleştirmekten ibarettir. Watt, Montgomery, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri* (çev. Ethem Ruhi Fırlı) Ankara, 1981, s.108-109.

İzutsu da, ecel konusunda İslâm'ın böyle bir anlayışı devam ettirdiğini; fakat diğer hususlarda insanın sorumluluğunu ve sorumluluğunu yerine getirmek için de kendisine irade verildiğini ifade ederek, bu anlayışın bir anlamda doğru olmadığını söylemektedir. Bkz. İzutsu, a.g.e, s.117.

yak ve sibakları dikkate alınarak ele alındıklarında Davut Rehber'in de ortaya koyduğu gibi, ayetler arasında herhangi bir çelişkinin ve insanın sorumluluğunu ortadan kaldıran bir durumun olmadığı görülecektir.⁸

Hız. Peygamber döneminde kader konusunun tartışıldığına ilişkin fazla bir bilgiye rastlanmamaktadır.⁹ Ancak Hız. Peygamber'in (s.a.v) vefatından sonra Müslümanlar arasında meydana gelen çekişmeler ve bölünmelerle birlikte en çok tartışılan konulardan biri kader konusu olmuştur. Hız. Ömer döneminden başlamak üzere farklı kader anlayışlarının ortaya çıkmaya başladığı ve özellikle Emeviler döneminde siyasi mülahazalarla gündeme gelen kader konusunun giderek teolojik bir boyut kazandığı görülmektedir.

Bu bağlamda daha hicri birinci asırda birçok risalenin yazıldığı bilinmektedir. Bunlardan birini Hasan el-Basrî'nin (ö.h.110) Abdülmelik b. Mervan'a (ö. h. 86) yazdığı risale oluşturmaktadır.¹⁰ Bu risale ilk dönem kader tartışmalarına ışık tutan aydınlatıcı bir metin konumundadır. Diğer bir risale de Gaylân ed- Dımaşkî'nin (ö. h. 120) Ömer b. Abdülaziz'e (h. 60–101) gönderdiği risaledir.¹¹ Bu risalede kader ile ilgili birçok konu dile getirilmiştir. Yine bu dönemde yazılan kader risalelerinden biri Ömer b. Abdülaziz'e aittir.¹²

8 Rehber, Davut, *God of justice*, Netherlands, 1960.

9—Bu konuyla alakalı olarak aktarılan bir rivayette, sahabenin kader konusunda tartışmalarını işiten Hız. Peygamber'in (s.av.) bu duruma çok kızdığı ve ashabını bu tür konuları tartışmaktan nehyettiği şeklindedir. İbn Asâkir, Ebu'l-Kâsım Ali b. Hasan b. Hibbetullah, *Tarihu Medinetu Dımaşk*, (thk. Muhyiddin Ebu Said- Şuayb Arnavut- Ömer b. Gammâre ve diğerleri), Beyrut, 1995–2000, c.59, s. 320.

10 Hasan el-Basrî'nin halife Abdülmelik b. Mervân'a gönderdiği risalenin metni için bkz. Ammâra, Muhammed, *Resâilu'l-adli ve't-tevhid*, Beyrut, 1988, c.I, s. 109–117, Ayrıca bu risale üzerinde yerli- yabancı birçok çalışma yapılmıştır. Bu önemli çalışmalardan biri de Julian Oberman'a aittir Bkz. Oberman, Julian, "İslamın İlk Döneminde Politik Teoloji- Hasan el-Basrî'nin Kader Üzerine Mektubu-" (çev. Muhit Mert) , *Kelam Araştırmaları Dergisi 4* : (2006) ss. 115–138.

11 Gaylan'ın Ömer b. Abdülaziz'e gönderdiği risalenin metni için Bkz. İbn Murtaza, Ahmed b. Yahya, *Tabakâtu'l-mutezile*, (thk Susana Diwald-Wilzer), Beyrut, 1960, s. 25–26.

12 Ömer b. Abdülaziz'e nisbet edilen bu risale Ebu Nuaym el-İsfehânî'ye ait Hilyetu'l-Evliyâ'da yer almaktadır. Bkz. El-İsfehânî, Ebu Nuaym, Ahmed b. Abdullah, *Hilyetu'l-evliyâ ve tabakâtu'l- asfiyâ*, Beyrut, tsz., c.V, s. 346-353. Bu metni J. Van Ess, Hasan b. Muhammed el-Hanefiye'ye nisbet edilen " er-Red ale'l-kaderiyye" adlı risale ile birlikte " *Bidâyâtu ilmi'l- kelâm fi'l-Islam*" unvanıyla yayınlamıştır. Bkz. Van Ess, Joseph, *Anfaenge Muslimicher Theologie* içinde, Beyrut, 1977; Bu risalenin Ömer b. Abdülaziz'e aidiyeti konusunda bazı tartışmalar ortaya çıkmış Van Ess, *Umar II and his epistle against the qadariya*, Abr Nahrain 12 (1972): 19-26 adlı makalesinde bu risalenin ona aidiyetini ortaya koymaya çalışmıştır. Michel Cook ise bu risale

İşte bu çalışmada hicri birinci asırda kadere ilişkin yapılan tartışmalar, Gaylân ed-Dımaşkı ile Ömer b. Abdülaziz arasında geçen diyaloglar ve kendilerine nisbet edilen risaleleri bağlamında incelenecek ve buna göre kelim ilminin temel problemlerinden birini oluşturan ve bu gün de sık sık gündeme gelen kader konusunun hicri birinci asırda; kelim ilminin oluşum sürecinde nasıl anlaşıldığı ortaya konulmaya çalışılacaktır.

İlk Dört Halife Döneminde Kader Tartışmaları

Hiz. Peygamberin (s.a.v.) vefatından sonra ilk kader tartışmalarına Hiz. Ömer (r.a) döneminde rastlanmaktadır. Hiz. Ömer'in bizzat içinde yer aldığı bu tartışmalar birbirinden farklı kader anlayışlarının olduğunu göstermektedir. Fakat bu dönemde kader konusu ne siyasi mülâhazalarla ne de Allah'ın ilmi ve iradesiyle ilişkisi bağlamında ele alınmış değildir.¹³

Hiz. Osman (r.a) ile muhalifleri arasında kader etrafında bazı tartışmaların yaşandığı bilinmektedir. Kaynaklarımızın aktardığına göre isyancıların "hilafeti bırak" şeklindeki tekliflerine Hiz. Osman "Allah'ın giydirdiği elbiseyi çıkartmam" şeklinde cevap vermiş, onlar da Hiz. Osman'a taşlar fırlatarak ve onun, hilafetini Allah'a dayandırmasına tepki olarak "bu taşları size Allah atmaktadır" demişlerdir.¹⁴ Bu ifadeler ince-

lenin Ömer b. Abdülaziz'e ait olmadığını iddia etmiştir. Bkz. Cook, Michel, *Early Muslim Dogma*, Cambridge: Cambridge University Press, 1981, 117-23, eserinde Bu konudaki tartışmalar için ayrıca bkz. Jud, Steven C., "Ghaylan Al-Dimashqi: the isolation of a heretic in Islamic historiography", *Int. J. East Studies*, Cambridge University, 31 (1999), pp. 164.

13 Hiz. Ömer döneminde kader konusu ile ilgili iki olay ön plana çıkmaktadır. Bunlardan birinde hırsızlık yapan bir kişinin "Neden bunu yaptın?" şeklindeki bir soruya "Bu Allah'ın kaderidir" demesi üzerine Hiz. Ömer'in hırsızlık cezasına ek olarak Allah'a iftira etmesine karşılık da ceza vermesi olayıdır. Bkz. İbn Murtaza, *Tabakâtu'l-mutezile*, s. 11. Diğer olay ise Hiz. Ömer'in hicretin on sekizinci senesinde Şam'a yaptığı seyahat esnasında onunla Şam valisi ve sahabe'nin ileri gelenlerinden olan Übeydullah b. Cerrah arasında kadere ilişkin geçen tartışmadır. Şam'da veba (taun) salgını olduğunu öğrenen Hiz. Ömer, Şam'a gidip gitmeme konusunda yanındakilere danışır ve Şam'a gitmemeye karar verir. Übeydullah b. Cerrah bunun üzerine Hiz. Ömer'e " Allah'ın kaderinden mi kaçırıyorsunuz?" diye sitemde bulunur. Bunun üzerine Hiz. Ömer; "Keşke bunu senden duymasaydım, bunu başkası söyleseydi Ey Eba Übeyde! Fakat ben Allah'ın kaderinden yine Allah'ın kaderine kaçıyorum", demiştir. Bkz. İbnü'l-Esir, İzzeddin Ebu'l-Hasan Ali b. Ebi'l-Kerem Muhammed b. Abdülkerim, *el-Kamilu fit-tarih*, Beyrut, 1979, c. II, s. 561.

14 İbn Murtaza, *Tabakâtu'l-mutezile*, s. 11; Ayrıca daha fazla bilgi için bkz. Akbulut, Ahmet, *Sahabe Devri İhtilaflarının Kelami Problemlere Etkisi*, İstanbul, 1992.

lendiğinde her iki tarafın kendi yaptıklarını kader ile izah etmeye çalıştıkları görülür.¹⁵ Öyle görünüyor ki kader konusunun siyasi mülahazalarla gündeme getirildiği ilk olay budur.

Hız. Ali (r.a) dönemine geldiğinde özellikle Cemel ve Sıffin savaşları gibi Müslümanlar arasında cereyan eden, birçok Müslüman'ın ölümlüyle sonuçlanan üzücü olayların yaşanması ve bu olayların önüne bir türlü geçilememesi, kimilerini yaşananların kaderin bir sonucu olduğu düşüncesine sevk etmiştir. Fakat Sıffin savaşından dönülürken Hız. Ali ile bir ihtiyar adam arasında kadere ilişkin geçen konuşma, bu konuyu sorumluluğu başkasına atma şeklinde psikolojik nedenlerle izah etmenin mümkün olmadığını göstermektedir. Burada kaderin, insanların fiillerini belirleyip belirlemediği, bunun Allah'ın ilmiyle ilişkisi bağlamında sorgulandığı açıkça görülmektedir.¹⁶

Görüldüğü gibi ilk dört halife döneminde özellikle Hız. Osman ve Hız. Ali dönemlerinde kader konusu her ne kadar siyasi mülahazalar ve teolojik boyutuyla tartışılmaya başlandıysa da toplumda henüz kader konusunda ayrışmaların ve net görüşlerin ortaya çıktığını söylemek zor görünmektedir. Fakat bu konunun gittikçe insanların zihinlerini meşgul etmeye başladığı da bir gerçektir.

Emeviler Döneminde Kader Tartışmaları

Muaviye b. Ebi Süfyan'la (ö. h. 60) başlayan Emeviler döneminde birçok Emevi hükümdarı ve valisi kendi siyasi iktidarlarının meşrulaştırı-

15 Hız. Osman döneminde kaderin siyasi mülahazalarla ele alınması ile ilgili bkz. Öztürk, Resul, *Cebrî Düşüncenin Yaygınlaşmasında Siyasi İktidarın Etkisi*, Ankara, 2002, Basılmamış Doktora Tezi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 112 vd.

16 Hız. Ali ile ihtiyar adam arasında kader konusunda geçen diyalog şöyledir: İhtiyar Adam Hız. Ali'ye: "Söyler misin, Şam'a gidişimiz Allah'ın kaza ve kaderi ile mi olmuştur?" diye sormuş Hız. Ali de: "Allah'a and olsun ki indığımız her vadiye, çıktığımız her tepeye Allah'ın kaza ve kaderi ile indik ve çıktık" demiştir. Bunun üzerine İhtiyar: "Çektüğüm zahmetleri ve sıkıntıları düşünüyorum da Allah katında benim için bir ecir olmayacak mı?" deyince, Hız. Ali de: "Ey şeyh! Elbette olacak. Allah size büyük ecir verecektir. Zira bu yolculuğunuzda kendiniz yürüdünüz, döndüğünüzde de kendiniz döndünüz. Herhangi bir şekilde herhangi bir şeye mecbur bırakılmadınız", demiştir. Bu sefer ihtiyar adam: "Bu nasıl olabilir? Bizi oraya sevk eden kaza ve kader değil miydi?" diye sormuş, Hız. Ali de: "Herhalde sen kazayı vacip, kaderi de hatm (kaçınılması imkânsız zorunlu şey) olduğunu zannediyorsun. Eğer böyle olmuş olsaydı sevap ve ikap anlamsız olur, va'd ve vaid de düşmüş olurdu. Bu durumda ne günah işleyen günahından dolayı kınanır ne de iyilik yapan yaptığı iyilik dolayısıyla övülürdü", demiştir. Bkz. İbnu'l-Murtaza, Ahmed b. Yahya, *Kitabu tabakâti'l-mutezile*, s. 9, 10.

cı aracı olarak kaderi kullanmıştır. Bu nedenle Emevi iktidarının, cebri düşüncenin yaygınlaşıp her şeyin kaderin bir sonucu olarak meydana geldiği anlayışını yayma gayreti içinde olduğu genel kabul görmüştür.¹⁷ Esasen Muaviye b. Ebi Süfyan'dan başlamak üzere Emevi yöneticileri halka dayanmadan iktidara geldiklerinden ve babadan oğula geçen bir veraset yöntemini takip ettiklerinden kendi iktidalarının halk nezdinde meşru görülmediğini ve her an bir tepki ile karşılaşabileceklerini düşünmüşlerdir. Bundan dolayı Müslümanlara yönetici olmalarının Allah'ın kaderi ile olduğunu zihinlere yerleştirmek istemişlerdir.¹⁸ Emevi idarecilerinin kendilerinden önceki halifelerin aksine ısrarla "Allah'ın halifeleri" olarak kendilerini topluma lanse etmelerinin arkasında da bu zihniyet yatmaktadır.¹⁹ Ancak burada belirtmek gerekir ki, Abdülmelik b. Mervan (v.h. 86) dönemine kadar, kader konusu toplumda ayrışmaları beraberinde getirecek kadar gündeme gelmiş değildir.²⁰ Gerçekten de Abdülmelik b. Mervan döneminden başlamak üzere kader konusunun entelektüel düzeyde ve siyasi muhalefetin de bir söylemi olarak gündeme geldiği görülmektedir. Özellikle Abdülmelik b. Mervan'ın valisi Haccac'ın pervasız davranışları ve alay edercesine bunları kaderle ilişkilendirmesi karşıt bir tepkiyi doğurmuştur.

Bu grup '*el-emru unufun*' yani "önceden bir belirleme yoktur, olan şu anda olmaktadır" diyerek iktidarın yaptığı haksızlıkların Allah'ın takdiri ile ilgisinin olmadığını, yapılanların idarecilerin hür iradelerinin sonucu olduğunu belirtmişlerdir. Öncülüğünü Mabed el-Cüheni'nin yaptığı bu grubun içinde tabi'n neslinin seçkin âlimlerinin de yer aldığı görülmektedir.²¹ Nitekim İbn Kuteybe'nin (h. 213-286) verdiği otuz

17 Emevi iktidarının cebri düşüncenin yaygınlaşmasında üstlendiği rolle ilgili geniş bilgi için Bkz. Öztürk, *Cebri Düşüncenin Yaygınlaşmasında İktidarın Etkisi*, Ankara Sosyal-Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara, 2002, Ayrıca bkz. Akbulut, *Sahabe Devri Siyasi Hadiselerinin Kelâmi Problemlere Etkileri*, s. 279 vd.

18 Bkz. Neşşar, c. I, s. 231-232.

19 Öztürk, *Cebri Düşünce*, s.119

20 İbn Asâkir bu bağlamda şöyle bir haber rivayet etmiştir: Hz. Peygamber (s.a.v)'in kader konusunda ayetleri birbirlerine delil olarak gösteren sahabileri azarlamasından sonra kader konusunda konuşanlara Haccac b. Yusuf dönemine kadar rastlanmadı. Haccac döneminde kader konusunda Basra'da konuşan ilk kişi Mabed el-Cüheni'dir. (Bkz. İbn Asâkir, *Tarihu Dımaşk*, c.59, s. 320); İsfereyîni de bu konunun sahabenin son dönemlerinde ortaya çıktığını ve bu konuda konuşan kişilerin Mabed el-Cüheni, Gaylân ed-Dımişki ve Ca'd b. Dirhem olduğunu belirtmiştir. Bkz. el-İsfereyîni, Ebu'l-Muzafer, *et-Tabsir fi'd-din ve temyizü'l-fırkati'n-naciyeti ani'l-fıraki'l-hâlikin*, (thk. Kemal Yusuf el-Hût), Beyrut, 1983, s. 21.

21 İbn Hacer el-Askalanî'nin aktardığı şu rivayet tabi'n döneminin önemli simalarının kaderlerle ilişkilendirildiğini göstermektedir. Bu rivayete göre Ali b.Medini şöyle

kişilik kaderi listesinin içerisinde Mabel el- Cühenî (ö.h.83), Ata b. Yesâr (ö. h. 103), Vehb b. Münebbih- sonradan bu görüşünden döndüğü belirtilmiştir-, Makhûl (v.h.113), Katade ve daha başka birçok kişinin ismi yer almaktadır.²² Bunların nasıl bir kader anlayışına sahip oldukları net olarak kaynaklarımızda yer almasa da 'Emevi iktidarının, yaptıkları haksızlıkları kaderle ilişkilendirmesine karşı olma' noktasında ortak bir duruşlarından bahsedilebilir. Fakat kaderin Allah'ın ilmiyle ilişkisi, önceden bir belirlenimin olup olmadığı ve Emevi hanedanına karşı verilecek tepki konusunda aynı görüşü paylaştıklarını söylemek mümkün görünmemektedir.

Söz gelimi siyasi iktidara karşı takınılacak tavır konusunda Hasan el-Basrî ve arkadaşları, kendilerine sorulduğunda hakikati söylemekten çekinmeyen²³ fakat bunun ötesine de geçmeyen bir duruşu benimsemişlerdir. Nitekim Abdülmelik b. Mervan'a gönderdiği mektupta Hasan el-Basrî halifenin kader anlayışını ciddi bir şekilde eleştirmesine, onun, bazı ayetlerin lafzî anlamlarına sarılarak kendini haklı çıkarma girişiminin önüne geçmesine rağmen iktidara karşı silahlı bir girişimin içinde olmak şöyle dursun kendi görüşünün propagandasını yapmaktan bile geri duran bir tutum benimsemiştir.²⁴ Buna karşın Mabel el-Cühenî (v.h.83), Atâ b. Yesâr (v.h.103) ve Ğaylan ed- Dımaşkî (v. h. 120) kadere ilişkin görüşlerini dile getirmekten çekinmedikleri gibi, yönetimi sert bir biçimde eleştirmekten ve fırsat bulduklarında onlara karşı çıkmaktan çekinmeyen bir duruşu temsil etmişlerdir.

Abdülmelik b.Mervan döneminde kaderin mahiyetine yönelik tartışmalara gelince burada yine görüşleri ile ön plana çıkan Hasan el-Basrî

demidir: Yahya b. Said'e 'Abdurrahman 'Bida'tın başı olup ona davet edenleri terk et' diyor' dedim. O da; 'Peki Katade'yi, İbn Ebi Rûvâd'ı, Ömer b. Zer ve daha birçok kişiyi ne yapacaksınız' dedi ve şunu ekledi: " Eğer bunu yapanları terk edersen birçok insanı bırakmak zorunda kalırsın" dedi. Bkz. El-Askalânî, Şihabuddin Ebi'l-Fadl Ahmed b. Hacer, *Tehzibu't-tehzib*, Beyrut, 1993, c.IV, s. 540-541.

22 İbn Kuteybe, Ebu Muhammed Abdullah b. Müslim, *el-Meârif*, (thk. Dr. Servet Ukâşe), Kahire, 1981, s. 625.

23 Nitekim Mabel el-Cühenî ve Atâ b. Yesâr bir defasında Hasan el- Basrî'ye gelip " *Ey Eba Said! bu yöneticiler Müslümanların kanını akutup mallarını alıyolar, şöyle söyle işler yapıyorlar sonra da 'işlerimiz, Allah'ın kaderi ile meydana gelmektedir', diyorlar onların bu görüşü hakkında ne dersin?*" diye sorduklarında o, "Allah'ın düşmanları yalan söylüyor" diyerek gerçeği söylemekten çekinmemiştir. İbn Kuteybe, *el-Meârif*, s. 441

24 Hasan el-Basrî'nin Abdülmelik b. Mervan'a gönderdiği risale için bkz. Basrî, Hasan, "Risaletun fi'l-kader" (Der. Mhammed Ammara,) *Resailu'l-adli ve't-tevhit*, c. I, s. 109-117.

ve Mabed el-Cühenî'den hareketle dönemin kader anlayışını ortaya koyabiliriz.

Hasan el-Basri'nin kadere ilişkin görüşlerini tespit etmenin en güvenilir yolu Abdülmelik b. Mervan'a gönderdiği risaleyi incelemekten geçmektedir. Hasan, söz konusu risalede insanların Allah'a ibadet etmek için yaratıldıklarını bildiren ayet (Zariyat, 51/ 56) bağlamında şöyle demektedir: "Yüce Allah insanlara kendisi için yaratıldıkları ibadeti emretmiştir. İnsanlarla, kendisi için yaratıldıkları ibadetin arasına girmiş değildir. Çünkü Allah kullarına zulmedici değildir." (Al-i İmrân, 3/182) Risalenin başka bir yerinde de "O(cehennem), insan için, sizden öne çıkmak yada geri kalmak isteyen için, gerçekten büyük bir uyarıcıdır." (Müddessir, 74/35-37) ayetiyle ilgili olarak da şunları söylemektedir: "Yüce Allah öne çıkabilmeleri veya geride kalabilmeleri için insanlara güç vermiştir. Ne tür ameller işlediklerini görmek için ise insanları imtihan etmektedir. İnsanlar Allah'ın kendilerine verdiği güçle amellerini işlemektedirler. Ayet, kimilerinin anladığı gibi yanlış anlaşıldığında insanların ilerlemeleri veya geride kalmaları söz konusu olamayacaktır. Bu durumda ileri giden için bir ecir olmayacağı gibi geri kalan için de bir kınama söz konusu olmayacaktır.²⁵ Risalenin ilerleyen bölümlerinde Abdülmelik'e hitaben "Bilmiş ol ki ey Müminlerin Emiri! Yüce Allah işleri/olayları kullarına hatm (yani hiçbir iradelerinin olmadığı bir zorlama) kılmış değildir, Bilakis 'şöyle yaparsanız size şu şekilde davranırım, böyle yaparsanız şöyle muamele ederim',²⁶ buyurmuştur, diyerek insanların fiillerinin önceden belirlendiği düşüncesine karşı çıkmıştır.

Hasan el-Basri'nin kadere ilişkin görüşlerine Mutezili âlimler de değinmiş, onu tevhit ve adalet prensibine bağlı üçüncü tabakadaki âlimler arasında saymışlardır.²⁷ İbn Murtaza'nın aktardığına göre Ömer b. Abdülaziz kadere ilişkin görüşlerini almak üzere Hasan el-Basri'ye "...İnsanlar kader konusunda çokça konuşmaya başladılar bu konudaki görüşünü bana bildir..." diye bir mektup gönderince o da mektubunda kadere kısaca şu şekilde izah etmiştir: "...Kadere inanmayan kâfirdir, fakat kendi günahlarını Allah'a yükleyen de facir'dir"²⁸

25 Hasan el-Basri, *Risaletun fi'l-kader*, s. 113.

26 Hasan el-Basri, *a.g.r.*, s. 114.

27 İbn Murtaza, *Tabakâtu'l-mutezile*, s. 18.

28 İbn Murtaza *Tabakâtu'l-mutezile*, s. 121.

Hasan el-Basrî ile ilgili buraya kadar söylenenlerden hareketle onun kader hakkındaki görüşünü şöyle özetlemek mümkündür: Hasan el-Basrî Emevilerin kendi yaptıkları haksızlıkları kaderle izah etmelerine karşı çıkmış, insanların Allah'a ibadet etsinler diye yaratıldıklarını ve söz konusu ibadetleri yerine getirmek için de Yüce Allah'ın onlara bir güç ve irade verdiğini, insan fiilleri dahil meydana gelen her şeyin Allah'ın takdiri/bilgisi içerisinde meydana geldiğini; fakat söz konusu takdirin insanların seçme hürriyetlerini ortadan kaldırmadığını dile getirmiştir.²⁹

Abdûlmelik b. Mervân dönemindeki kader tartışmalarında adı öne çıkan Mabed el- Cühenî'nin³⁰ kaderin mahiyetine ilişkin görüşlerine gelince, hemen şunu belirtelim ki tabî'n neslinin seçkin simalarından biri olan Mabed, Basra'da kader konusunda ilk konuşan kişi olarak kaynaklarda yer almaktadır.³¹ Bununla birlikte onun kader anlayışına klasik kaynaklarda yeterince yer verilmemiştir.³² Fakat "el-emru/el-amelu

29 Hasan el-Basrî'nin kadere ilişkin görüşleri için ayrıca bkz. Güler, İlhami, *Allah'ın Ahlakiliği Sorunu*, Ankara, 1998, s. 85 vd. ; Aydınlı, Osman, *İslam Düşüncesinde Aklileşme Süreci*, Ankara, 2001, s. 81

30 Omrünün çoğunu Medine'de geçiren ve burada Muhammed el-Hanefiye'nin el-mekteb adlı medresesine devam eden Mabed, fıkıh ve hadis bilgisiyle ön plana çıkan bir şahsiyettir. Abdûlmelik b. Mervan, Bizans'a elçi olarak gönderilecek yetenekli birini bulmasını istediğinde Haccac, Mabed'i beğenip göndermiştir. Muhtemelen bu, Haccac'ın Hicaz bölgesinin valisi olduğu döneme denk gelmektedir ki bu tarih muhtemelen h. 76-79 arasındadır. Kaynaklarda Mabed'in elçi olarak gönderildiğine ilişkin herhangi bir bilgiye rastlanmamaktadır. Fakat Abdûlmelik'in fıkhi konularda bazı sorular sorduktan sonra onu çocuklarının eğitim işi ile görevlendirdiği kaynaklarda yer almaktadır. Bkz. İbn Asâkir, *Tarihu Dimaşk*, c. 59, s.312. Mabed'in daha sonra Abdûlmelik'in yanından nasıl ayrıldığı ve İbn Eş'as'ın hareketine nasıl katıldığına ilişkin bilgiler tespit edilememektedir. Mabed'in, Atâ b. Yesâr ile birlikte Basra'da Hasan el-Basrî'nin yanına gidip. " Bu yöneticiler Müslümanların kanını akıtıp mallarını alıyorlar sonra da bunlar kaderin gereği olarak meydana gelmektedir, diyorlar sen ile dersin" şeklindeki rivayet, Basra'da Hasan el- Basrî ile görüştüğünü göstermektedir. Fakat bu görüşmenin Abdûlmelik'in yanından ayrıldıktan sonra mı yoksa ondan önce mi olduğu konusunda herhangi bir bilgiye sahip değiliz. Ancak İbn Eş'as hareketine katıldıktan sonra yaralı olduğu halde Mekke'de karşılaştığı Malik b. Dinar'a "keşke Hasan'ın sözünü tutsaydım ve bu savaşırlara katılmasaydım" şeklindeki pişmanlığını belirten ifade, İbn Eş'as hareketine katılmadan önce Hasan el-Basrî ile görüştüğünü ve onun görüşünü almaya çalıştığını göstermektedir. İbn Eş'as hareketine katıldıktan sonra Abdûlmelik b. Mervân döneminde idam edilmiştir. Hayatı ile ilgili geniş bilgi için bkz. Öz, Mustafa, "Mabed el-Cühenî", *DIA*, c. XXVII, s. 281, İstanbul, Ankara, 2003; İbn Asâkir, *Tarihu Dimaşk*, c. 59, s. 312 vd.; Van Ess, J. , "Mabed el- Cühenî", *Mecelletu mecmau'l-lugati'l- Arabiyye bi- Dimaşk*, 1987, c.53. sayı. 2, s. 279-312.

31 Bkz. İbn Asâkir, *Tarihu Dimaşk*, c.59, s. 312.

32 Aydınlı, *Aklileşme Süreci*, s.80

unufun" ifadesi ona nisbet edilmiştir. Emevi idarecilerinin kendi haksız icraatlarını kaderle izah etmelerine bir tepki olarak sarf ettiği bu ifadenin tam olarak ne anlama geldiği; bununla Allah'ın ezeli ilmini inkâr edip etmediği net olarak anlaşılammaktadır. Mabed'in kadere ilişkin görüşünü yansıtan ifadelerinden biri "Amel şu anda olmaktadır (el-amelu unufun); isteyen hayır işler isteyen de kötülük (şer) işler",³³ sözüdür. Diğer bir ifadesi ise şudur : "Haksız olarak Rabbinize günahları nisbet etmeyiniz, yoksa size kat kat azap verir, (günahlarınızı Allah'a yükleyeceğinize) tövbe ediniz"³⁴ Bu ifadelerden anlaşıldığı kadarıyla Mabed, insanların yapıp ettiklerinin önceden tespit ve tayin edilen bir belirlenim ile değil, kendi hür iradelerinin bir sonucu olarak meydana geldiğini; kendi özgür iradeleriyle isteyenin iyiliği, isteyenin de kötülüğü işleyebileceğini, insanların kendi günahlarını Allah'a yüklemelerinin kendi azaplarını arturmaktan başka bir işe yaramayacağını bildirmiştir.

Ğaylan ed-Dımaşki³⁵- Ömer b. Abdülaziz³⁶ İlişkisi

Ğaylan ed-Dımaşki'nin, hilafetinden önce Ömer b. Abdülaziz ile bir ilişkisinin olduğuna dair herhangi bir bilgiye rastlanmamaktadır. Ancak

33 İbn Asâkir, *Tarihu Dımaşk*, c.59, s. 318.

34 İbn Murtaza, *Tabakâtu'l-mutezile*, s. 137.

35 Ğaylan b. Ebi Ğaylan b. Yunus/b. Muslim Ebu Mervan el-kaderi olarak bilinir. (Bkz. İbn Asâkir, *Tarihu Dımaşk*, c. 48, s. 186.) Çoğu kere hoş karşılanmadığını ifade etmek için 'el-kibtî' veya 'en-nibtî' lakapları da kendisine izafe edilmiştir. Bkz. (İbn Kuteybe, *el-Meârif*, s. 484); (Öztürk, *Cebrî Düşüncenin yaygınlaşması*, s. 140) Doğum tarihi hakkında kaynaklarda herhangi bir bilgiye rastlanmamaktadır. (Judd, Steven, "Ğaylan Al- Dımaşqi: the isolation of a heretic in Islamic historiography", *Int. J. East Studies*, Cambridge Universty, 31 (1999), pp. 164) Kaynaklarda Ğaylan'ın Muhammed b. Hanefiye'nin Medine'deki "*el-mekteb*" olarak bilinen medresesine devam ettiği ve burada Muhammed b. Hanefiye'nin oğulları Hasan b. Muhammed el- Hanefiye ve Haşim b. Muhammed el-Hanefiye'nin ders halkasına katıldığı rivayet edilmiştir. ((bkz. İbn Murtaza, *Tabakâtu'l-mutezile*, s. 25; Kâdi Abdülcebbar, Ebu'l-Hasan Abdülcebbar b.Ahmed el-Hemedâni el-Esed Abâdi, *el- Münye ve'l- emel*, thk., Usamuddin Muhammed Ali, tsz. s. 60) Kadere ilişkin görüşlerini Mabed b. Halid el-Cüheni'den (v.h. 80/83) aldığı aktarılmıştır. Fakat Mabed el- Cüheni'nin de Medine'de bulunduğu ve yukarıda ismi geçen medreseye uğradığı dikkate alındığında asıl kader ile ilgili görüşlerinin gelişip serpilmesinde "el-mekteb" denilen medresenin rolünün olduğunu söylemek mümkündür. Esasen kaderi düşüncelerin gelişip yaygınlaşmasında bu medresenin büyük rolü olmuştur. Zira hicri birinci asırda kaderiler olarak bilinen önemli simaların çoğunun bir şekilde yolunun bu mekteb'e düştüğü görülmektedir. Yukarıda söylediklerimizin yanı sıra Vasil b. Ata, Amr b. Ubeyd'in buraya uğradıkları rivayet edilmektedir. Bkz. Neşşar, *Neş'etu fikri'l-felsefi*, c. I, s. 315 vd. Ğaylan'ın Hasan b. Muhammed el-Hanefiye-

Ömer b. Adûlaziz'in yedi yıl boyunca Medine'de valilik yaptığı ve bunun öncesinde ilim öğrenmek üzere buraya gönderildiği; Ğaylân ed-Dımaşkı'nın de Muhammed b. el-Hanefiye'nin (v. h. 81) '*el-mekteb*' olarak bilinen evinde onun ve çocuklarının ders halkasına katıldığı dikkate alındığında daha Medine'de iken ikisinin tanışmış olduğu ihtimali vardır. Mabed el-Cüheni'den³⁷ kadere ilişkin görüşlerini aldığı ileri sürülen Ğaylan, daha Medine'de iken Emevi iktidarının icraatlarına sert

ye'den irca görüşünü aldığı ve aynı zamanda kendisine nisbet edilen ve irca görüşünü de savunan Ğaylaniyye fırkasının kurucusu olarak da kaynaklarda yer aldığı (bkz. Eş'arî, Ebu'l-Hasan Ali b. İsmail, *Makâlatü'l-İslamiyyin ve ihtilafu'l-musalîin*, (thk Hellmut Ritter) Wiesbaden, 1980, s. 136-137 ; en-Nesefî, Ebu'l-Muin Meymun b. Muhammed, *Tabıratu'l-edille fi usûli'd-din* (thk Hüseyin Atay- Şaban Ali Düzgün), Ankara, 2003, c. II, s. 404) dikkate alındığında kader'e ilişkin görüşlerini de el-mekteb'ten almış olma ihtimali yükselmektedir. Mutezili kaynaklar tevhid ve adalet prensiplerini kabul edenlerin dördüncü tabakasında ona yer vermişlerdir. (bkz. İbn Murtaza, *Tabakâtu'l-mutezile*, s. 25; Kâdi Abdülcebbar, *el-Münye ve'l-emel*, s. 60.) Ömer b. Abdûlaziz'in hilafeti döneminde onunla yakın bir ilişki kurmuş ve Ömer tarafından halktan zorla alınan malların iadesi görevine getirilmiştir. Hişam b. Abdülmelik hilafet makamına gelince Ermeniyeye bölgesine geçmiş ve Hişam'ın emriyle Ermeniyeye'den getirilen Ğaylan, idam edilmesine bahane bulmak amacıyla Emevi iktidarının en büyük destekçilerinden olan Evzâi'yle kader'e ilişkin bir münazaraya sokulmuş ve yenildiğine karar verilerek Dimaşk'ta idam edilmiştir. (Bkz. Kâdi Abdülcebbar, *el-Münye ve'l-emel*, s.31-32.) Cihat Tunç, Ğaylan'ın Abdülmelik b. Mervan'ın oğlu Said'in eğitim işiyle görevlendirildiğini belirtmektedir. (Bkz. Tunç, Cihat, "Ğaylan ed-Dımaşkı", *DİA*, İstanbul, 1996, c. 13, s. 414.) 4Fakat kaynaklarımızda bu bilgi Mabed el-Cüheni için geçmektedir. Bkz. İbn Asâkir, *Tarihu Dimaşk*, c. 59, s.312. Sanırım burada sehven yapılmış bir hata söz konusudur.

- 36 Ömer b. Abdûlaziz'in hayatına hem tabakat kitaplarında hem de tarih kitaplarında geniş bir biçimde yer verilmiştir. Ömer b. Abdûlaziz'in hayatı ile ilgili bilgiler için Bkz. Taberi, Ebu Cafer Muhammed b. Cerir, *Tarihu'l-umem ve'l-mulûk*, Beyrut, 1998, c. V, s. 587 vd.; Mesudi, Ebu'l-hasan Ali b. Hüseyin b. Ali., *Murucu'z-zeheb ve meâdinu'l-cevher*, tsz. c.III, s. 192-205; el-Mizî, Cemaleddin Ebi'l-Haccac, *Tehzibu'l-kemâl, fi esmâir-ricâl* (thk. Besar Avvâd Maruf), Beyrut, 1992, c.XXI, s. 432-447; İbn Asâkir, *Tarihu Dimaşk*, c. 45, s. 129 vd.
- 37 Evzâi kader konusunda konuşan ilk kişinin Mabed el-Cüheni olduğunu, onun da görüşlerini daha önce Hıristiyan iken ihtida eden ve daha sonra tekrar Hıristiyanlığa dönen Susen adında birisinden, Ğaylan ed-Dımaşkı'nın de kadere ilişkin görüşlerini Mabed'ten aldığını aktarmıştır (bkz. İbn Asâkir, *Tarihu Dimaşk*, c. 48, s. 192) Fakat Mutezile tabakat kitaplarında Ğaylan'a dördüncü tabakada geniş şekilde yer verilmesine rağmen, Mabed el-Cüheni'den kader konusunda ilk konuşan kişi olmasına ve bu görüşlerinden dolayı emevi iktidarına karşı giriştiği bir ayaklanma (İbn Eş'as isyanı) sonrasında çeşitli işkenceler maruz kaldıktan sonra Dimaşk'ta idame edilmiş biri olmasına rağmen kendisinden sadece adalet görüşünü savunan bir hadisçi olarak bahsedilmektedir (bkz. İbn Murtaza, *Tabakatu'l- mutezile*, s. 137) . Bu husus Muhammed Ammara'nın da dikkatini çekmiş, mutezilenin bir anlamda

eleştiriler yöneltten biri olarak öne çıkmıştır. Nitekim Hasan b. Muhammed el-Hanefiyye onun hakkında "Bu genç Şam halkı için Allah'ın bir huccetidir, ne var ki o, genç yaşta öldürülecektir"³⁸ demiştir.

Gaylân ed-Dımaşkı, Ömer b. Abdülaziz halife olduktan sonra onunla sıkı bir diyalogun içine girmiş ve adeta Ömer b. Abdülaziz'in müşavere meclisinin en dar halkasında yer almıştır.³⁹ Mutezili kaynaklarda Gaylân'ın Ömer b. Abdülaziz'e gönderdiği bir mektuptan söz edilmektedir.⁴⁰ Bu mektubun içeriği incelendiğinde Gaylân'ın kadere ilişkin bazı hususları dile getirdiği ve Ömer b. Abdülaziz'i hakkı ikâme etme konusunda uyardığı görülmektedir. Bu mektubun Ömer b. Abdülaziz'in hilafetinin ilk dönemlerine denk gelmiş olma ihtimali yüksektir. Zira Ömer b. Abdülaziz hilafete daha seçilirken seleflerinden farklı olacağıнын sinyallerini vermiş ve halk üzerinde iyi bir izlenim bırakmayı başarmıştır. Bundan cesaret alan ve durumun düzeltilebileceği ümidine kapılan Gaylân'ın bu vesileyle daha işin başında halifeyi uarmayı kendisine vazife bilmiş olma ihtimali yüksektir.

Bu süreç içerisinde Ömer b. Abdülaziz ile Gaylân arasında zaman zaman kader konusunda bazı tartışmalar olmuştur. Bu tartışmaların mahiyeti incelendiğinde önceden belirleme (takdir), insan fiillerinin Allah'ın ezeli ilmiyle ilişkisi, Allah'ın ilminin insan fiillerini belirleyip belirlemediği (tenfizu'l-ilm) ve insanların hür iradeleriyle doğru ve yanlış seçip seçemeyecekleri gibi konularda yoğunlaştığı görülecektir. Fakat konuşmaktan ziyade icraatlarıyla bidatleri kaldırıp yerine sünnetleri ihya etmek isteyen⁴¹ Ömer b. Abdülaziz bir süre sonra bu konularda ko-

---

onu sahiplenmemesinin sebebini onun teşbihçi/antropomorfist görüşlere sahip olmasına bağlamıştır. Bkz. Ammara, Muhammed, *resâilu'l-adli ve't-tevhit*, c. I, 286, 8. dipnot. Bunu da İbn Kuteybe'nin *el-Meârif* adlı eserine dayandırmaktadır. Fakat bu eseri incelediğimizde Mâbed el-Cühenî'ye teşbihçi görüşlerin nisbet edildiğini gösteren herhangi bir ifadeye rastlanmamaktadır. Bkz. İbn Kuteybe, *el-Meârif*, s. 547. Bizce bunun sebebi Mâbed el-Cühenî'nin antropomorfist görüşlere sahip olmasından ziyade onun kadere ilişkin yaklaşımında ya da siyasi iktidara karşı giriştiği ayaklanmada görmek gerekir.

38 İbn Murtaza, *Tabakatu'l-mutezile*, s. 25.

39 Judd, *a.g.m.*, 163.

40 Bkz. İbn Murtada, *Tabakatu'l-mutezile*, s. 25

41 İbn Asâkir'in aktardığına göre Ömer b. Abdülaziz hilafete gelir gelmez valilerine gönderdiği mektupta onlardan şu üç hususu yapmalarını istemiştir: 1. Sünneti ihya etmek 2. Bidatlerle mücadele etmek 3. Kendisinden önceki idareciler tarafından halktan haksız bir biçimde alınan malların hak sahiplerine iadesi. Bkz. İbn Asâkir, *Tarihu Dımaşk*, c. 45, s. 194.

nuşmaktan bıkmış, Ğaylân'ı da bu tür konuları konuşmaktan nehyetmiştir.⁴²

Ğaylan ve Ömer b. Abdülaziz Arasında Kadere İlişkin Tartışmalar

Ğaylân ile Ömer b. Abdülaziz'in kader anlayışlarını ortaya koyabilmek için öncelikle Ğaylân'ın Ömer b. Abdülaziz'e gönderdiği mektupla başlamak uygun olacaktır. Zira bu mektup, onun kader hakkındaki görüşlerinin genel bir tasvirini vermektedir

Ğaylan mektubunda Ömer b. Abdülaziz'e hitaben, “*Yoruluncaya kadar tefekkür ettin ve araştırdın sonunda İslamda güzel bir ahlaka kavuştun ve güzel bir izlenim bıraktın.*

Fakae ey ölümlülerden olan Ömer! tabi olacağın bir iz, faydalanacağın bir ses duymuyor musun? Sünnet söndü, bidatler ortaya çıktı, alimler korkutuldu konuşamıyorlar, cahilin sorduklarını cevaplandırmıyorlar, cahiller de artık soru sormuyor. Kimi ümmetler yöneticileri sayesinde kurtulacaklardır, kimi ümmetler de yöneticileri sayesinde helak olacaklardır. Bir bak sen bu yöneticilerden hangisisin! Yüce Allah şöyle buyurmaktadır : “Onları, emrimiz uyarınca doğru yolu gösteren önderler kıldık...” (Enbiya, 21/73) İşte bunlar, doğru yolu gösteren önderlerdir. Onlara tabi olanlar da onlara ortakdır. Diğer önderler için de Yüce Allah şöyle buyurmuştur: “Onları ateşe çağıran öncüler kıldık kıyamet günü onlar yardım görmeyeceklerdir.” (Kasas, 28/41) ‘ateşe gelin’ diyen bir davetçiye asla rastlayamazsın. Zira hiç kimse ateşe çağıran davetçiye uymaz. Ateşe çağıranlar Allah’a isyan etmeye çağıranlardır. Ey Ömer ‘ yaptığını ayıplayan ya da ayıpladığı şeyi yapan; veya kendisinin gerçekleştirdiği (kaza) şeyden dolayı cezalandıran, ya da kendisi dolayısıyla yapıldığı takdirde cezalandıracağı şeyi yapan hikmet sahibi birin; ya da doğru yola çağırıp sonra da ondan saptıran bir rehberi (raşid; yada insanlara güçlerinin üstünde yük yükleyen veya kendisine itaat ettiler diye cezalandıran bir merhametli gördün mü? ya da insanları zulme ve zalimlere karşı sevk etmeyen bir adil, insanları yalanlayan ve karşılıklı birbirlerini yalanlamaya davet eden bir doğru sözlü’yü (sadiq) hiç gördün mü? Bu kadar açıklama yeterlidir”⁴³

Ğaylân'ın bu mektupta dile getirdiği hususlar Mutezilede gördüğümüz Allah'ın adaleti prensibiyle ilgili hususlardır. Yüce Allah'ın bir şeyi

42 İbn Asâkir, *Tarihu Dimaşk*, c.48, s. 194.

43 İbn Murtaza, *Tabakâtu'l-mutezile*, s. 25-26.

yaptırıp daha sonra bizzat kendisinin yaptırdığı şeyden dolayı kişiyi cezalandırması O'nun adaletiyle; insana taşıyamayacağı şeylerin yüklenmesi de merhamet sahibi olmasıyla bağdaştırılmamaktadır. Yukarıda da dikkat çektiğimiz gibi bu mektubun Ömer b. Abdülaziz'in hilafetinin ilk dönemlerinde olma ihtimali yüksektir. Nitekim Gaylân, mektubunda dönemin bir panoramasını vermekte ve Ömer b. Abdülaziz'in bu süreci devam ettirip ettirmeyeceğini sorgulamaktadır. Ömer b. Abdülaziz'in bu mektuba cevap verip vermediğini kaynaklardan öğrenemiyoruz. Fakat yine Mutezili kaynakların bildirdiğine göre Ömer b. Abdülaziz'in Gaylân'a haber göndererek "Şu içinde bulunduğum durumda bana yardımcı ol..."⁴⁴ demesi ve kendisinden önceki Emevi yöneticileri tarafından haksız bir şekilde halktan toplanan malların iadesi (reddülmezalim) görevine getirilmiş olması⁴⁵ Gaylân'ın Ömer tarafından hoş karşılandığını göstermektedir.

Gaylan'ın kaderle ilgili olarak bize kadar ulaşan görüşleri bu mektupla sınırlı değildir. Onun özellikle Ömer b. Abdülaziz ile girdiği diyaloglar bize ulaşmıştır. Gerçekten de kaynaklarımızda Gaylan'ın bu dönemde sık sık kader tartışmalarına girdiği ve bunların bir kısmını Ömer b. Abdülaziz ile yürüttüğü rivayet edilmiştir.⁴⁶ Ömer b. Abdülaziz'in, kendisinden önceki yöneticilerden farklı olarak hakkı ve adaleti tesis etmek için gece gündüz çaba harcamasına, haksızlıkları ortadan kaldırmak için gayret göstermesine ve kendi icraatlarını kaderle ilişkilendirmemesine rağmen⁴⁷ Gaylan'ın ısrarla kaza ve kader konularını gündeme getirmesi, artık bu konunun siyasi mülahazalarla gündeme taşınmasından çok, teolojik mülahazalarla gündeme getirildiği izlenimini vermektedir.

Gaylân ile Ömer b. Abdülaziz arasında cereyan eden diyalogların bir kısmı Ömer b. Abdülaziz'in koruma müdürü diyebileceğimiz (Sahibu'l-

44 İbn Murtaza, *Tabakātu'l-mutezile*, 26.

45 Bkz. İbn Murtaza, *Tabakātu'l-mutezil*, 26.

46 Bkz. İbn Asâkir, *Tarihu Dimaşk*, c.48, s.192 vd.

47 Mutezili kaynaklar Ömer b. Abdülaziz'i de adalet prensibini savunan halifeler arasında saymışlardır. Onun bu görüşte olduğuna da şu rivayeti delil göstermişlerdir. Bir gün Gaylan Ömer b. Abdülaziz'in huzuruna çıkar ve; 'Şam halkı zulümlerin Allah'ın kaza ve kaderi ile olduğunu söylüyor, herhalde sen de bu görüştesin', deyince Ömer b. Abdülaziz şöyle der: Sühbanellah ! Ben Ümeyye oğullarının zulümle elde ettikleri mallarını (mezalim) takip ediyor, onları geri veriyor ve bunları Ümeyye oğullarının zulümle elde edilmiş malları (mezâlimu benü Ümeyye) olarak isimlendiriyorum, (buna rağmen) benim Allah'a zulüm nisbet ettiğimi mi düşünüyorsunuz?" diyerek çıkmıştır. (Bkz. İbnu'l-Murtaza, *Tabakātu'l-mutezile*, s. 121)

hürs) Amr b. Muhacir'den, bir kısmı da Zührî'den nakledilerek bize intikal etmiştir. Bu diyaloglar İbn Asâkir'in *Tarihu Dimaşk* adlı eseri ile kısım Mutezilî tabakât kitaplarında ve Malatî'nin *et-tenbih ve'r-red* adlı eserinde yer almaktadır. Bu diyalogların sıhhati konusunda her ne kadar kesin bir iddiada bulunmak doğru olmasa da özellikle burada Ömer b. Abdülaziz'e nisbet edilen görüşlerin yine ona nisbet edilen "*er-Red ale'l-kaderiye*" adlı risalede dile getirilen kader anlayışıyla paralellik arz etmesi, bu görüşlerin ona ait olma olasılığını güçlendirmektedir. Burada biz, tekrara düşmemeye çalışarak ama kimi nüansları da göstermek arzusuyla bu diyalogları bir sıraya koyup tek tek ele almak istiyoruz.

1. Amr b. Muhacir'in aktardığına göre; "Ömer b. Abdülaziz'e Ğaylân'ın kader konusunda ileri geri konuştuğu söylenmişti. Bir gün Ömer ona; "Kader konusunda ne düşünüyorsun?", diye sordu. Bunun üzerine Ğaylân euzu besmele çektikten sonra "*İnsanın üzerinden, henüz kendisinin anılan bir şey olmadığı uzun bir süre geçmedi mi? Gerçekten biz insanı katışık bir nütfeden yaratmışızdır. Onu imtihan edelim diye, onu iştir ve görür kıldık. Şüphesiz biz ona (doğru) yolu gösterdik, ister şükredici olur, ister nankör.*" (İnsan, 76/1-3) ayetlerini okudu. Ömer ona; "Bu konuda sözü uzatmak mümkün fakat bana söyle, (Allah'ın) ilmi konusunda ne düşünüyorsun? İlim tenfiz edici midir, değil midir?" diye sordu. Ğaylân "Evet, tenfiz edicidir" diye cevap verdi. Ömer "Allah'a yemin ederim ki eğer 'tenfiz edicidir' demeseydin, boynunu vururdum, dedi"⁴⁸

2. Damra, Ali'den rivayet etmiştir. "Akşam namazını kıldım, namazdan sonra camide oturdum. Ömer b. Abdülaziz'in koruma müdürü yanımdan geçti bana, "Eve gel, arkadaşın Ğaylân'ın durumunu sana haber vereyim", dedi. Evine gittim, bana şunu anlattı. Ömer b. Abdülaziz bu gün Ğaylan'ı eve çağırды, Ğaylan yanına girince de "Ey Ğaylan! Allah'ın kaza ve kaderinde Âdem'i yaratmak var mıydı?" diye sordu. O da; "Evet", dedi. Bu şekilde birçok soru sordu, Ğaylân hepsine 'evet' cevabını verdi. Ben Ömer'in arkasında bulunuyordum, boğazıma işaret ederek (hayır demesi halinde sonunun) boynunun vurulması olacağını anlatmaya çalışıyordum. Ğaylân kalkmak istediğinde Ömer ona "Ey Ğaylân! Allah'a yemin ederim ki benimle senin aranda kader olmadan bir sinek bile vızıldamaz", dedi."⁴⁹

48 İbn Asâkir, *Tarihu Dimaşk*, c. 48, s. 194.

49 İbn Asâkir, *Tarihu Dimaşk*, c 48, s. 194.

3. Amr b. Muhacirden aktarılan başka bir rivayet de şöyledir: “Ğaylan, Ömer b. Abdülaziz’in yanına girmek için izin istedi. Kendisine izin verildi. Ömer Ğaylan’a “Yazıklar olsun sana, nedir bu seninle ilgili işitliklerim?” dedi. Ğaylan “Ben ancak Yüce Allah’ın buyurduklarını söylüyorum” diyerek “*İnsanın üzerinden, henüz kendisinin anılan bir şey olmadığı uzun bir süre geçmedi mi?...*” ayetini “*şüphesiz biz ona (doğru) yolu gösterdik; ister şükredici olur, ister nankör..*” (İnsan, 76/1-3) ayetine kadar okudu. Ömer “Peki sure bitti mi? Surenin tamamı bu kadar mı? “*Allah dilemedikçe siz dileyemezsiniz...*” (İnsan, 76 /30) ayetini işitmedin mi?” dedi ve devamla “*Hatırla ki: Rabbin meleklerle, “ben yeryüzünde bir halife yaratacağım” dedi. Onlar, “Bizler hamdinle sana tesbih ve seni tasdik edip dururken, yeryüzünde fesat çıkaracak, orada kan dökecek insanı mı halife kılıyorsun?” dediler. Allah da “sizin bilmediklerinizi herhalde ben bilirim” dedi...*” ayetinden “*Melekler, “Ya Rab! Seni noksan sıfatlardan tenzih eder, kemal sıfatlar ile tavsif ederiz ki, Senin bize öğrettiklerinden başka bizim bilgimiz yoktur. Şüphesiz alim ve hakim olan ancak Sensin.*” (Bakara, 2/30-32) ayetine kadar okudu. Bunun üzerine Ğaylan “Ey Müminlerin emiri! yanınıza cahil olarak geldim, bana öğrettiniz, şaşırmış (dâll) olarak geldim, yol gösterdiniz, dedi. Ömer de “Bir daha bu konuda konuştuğun haberi bana gelmesin”, dedi”⁵⁰

4. Amr b. Muhacirden gelen başka bir rivayette ise Ğaylan ile Ömer b. Abdülaziz arasında şöyle bir polemik yaşanmıştır: “Ğaylan, Ömer b. Abdülaziz’in yanına geldi, halifeye selam verip, dua ettikten sonra halife oturmasını söyledi. O da oturdu. Ömer ona halkın durumunu sordu. O da halkın iyi durumda olduğundan bahsetti. Ömer b. Abdülaziz Allah’a hamd ettikten sonra “Ey Ğaylan! Senin hakkında bana ulaşan bu haberler nedir?” diye sordu. Ğaylan “Ey Müminlerin emiri, bu konuda konuşursam beni dinler misiniz?” diye sorunca. Halife de “Evet” dedi. Bunun üzerine Ğaylan “*İnsanın üzerinden, henüz kendisinin anılan bir şey olmadığı uzun bir süre geçmedi mi?...*” ayetinden “*şüphesiz biz ona (doğru) yolu gösterdik; ister şükredici olur, ister nankör..*” (İnsan, 76 /1-3) ayetine kadar okudu. Ömer “Yazıklar olsun sana! Hz. Âdem’in (a.s) yaratılışının başlangıcını bırakıyorsun da buradan mı konuyu ele

50 İbn Asâkir, *Tarihu Dımaşk*, c. 48, s. 194.

alıyorsun” dedikten sonra Bakara suresi 30. ayetinden 33. ayete kadar, yani. “ *‘Ey Adem! Eşyanın isimlerini meleklerle anlat’ dedi. Adem onların isimlerini onlara anlatınca, “ ben size muhakkak semâvât ve arzda görülmeyen (oralardaki) sırları bilirim. Bundan da öte, gizli ve açık yapmakta olduklarınızı da bilirim, dememiş miydim?’ dedi*” (Bakara, 2/33) ayetine kadar okudu. Bunun üzerine Ğaylân: “Ey Mûminlerin Emiri! Şaşırmış (dall) olarak size geldim, doğru yola ilettiniz, kör olarak size geldim, gözlerimi açtınız, cahil olarak size geldim beni bilgilendirdiniz, Allah’a yemin ederim ki bu konuda bir daha konuşmayacağım”, dedi. Ömer de, “Bu konuda bir daha konuştuğunu duyarsam, seni insanlara ibret olacak şekilde cezalandırırım”, dedi. Ömer, Ğaylân’ı takip etmek üzere bazı kimseler görevlendirdi. O da bundan vazgeçti. Ömer vefat edinceye kadar bu konuda konuşmadı.”⁵¹

5. Amr b. Muhacirden aktarılan başka bir rivayet de şöyledir: Ömer b. Abdülaziz’e Ğaylân ve başka birinin kader konusunda konuştukları haberi geldi, Ömer onları çağırttı ve “Kader konusunda neler konuşuyorsunuz?” diye sordu. Onlar da “Biz Yüce Allah’ın dediğini diyoruz”, diyerek yukarıda zikri geçen İnsan suresinin ilk üç ayetini okudular. Ömer onlara “Sureyi okumaya devam edin”, dedi. Onlar okumaya devam ettiler. “...Allah dilemedikçe siz dileyemezsiniz...” (İnsan, 76/30) ayetine gelince, “Durun!” dedi. Onlara “Yazıklar olsun size! Asılları (usûl) bırakıp fer’ ile mi ilgileniyorsunuz?” dedi. Daha sonra yine ikisinin bu konularda aşırıya gittikleri haberi geldi. Ömer çok kızdı. Onları karşıladı, ben de Ömer’in arkasında bulunuyordum. Onlar içeri girer girmez Ömer onlara “Allah’ın ezeli (sabık) ilminde Iblise “secde et” dediğinde onun secde etmeyeceği bilgisi yok muydu? diye sordu. Amr b. Muhacir diyor ki ben bu arada başımla “evet” demelerini işaret ediyordum. İkisi “Evet, Allah’ın ilminde bu vardı”, dediler. Bu sefer Ömer; “Allah’ın ezeli ilminde Âdem ve eşini o ağaçtan yemekten nehyederken ondan yiyecekleri bilgisi yok muydu?” diye sordu. Ben yine başımla “Evet” demelerini işaret ediyordum. Onlar da “Evet”, dediler. Ömer onların yanından çıkarılmalarını emretti. Daha sonra Ömer, Ğaylân ve arkadaşlarının görüşlerinin aksini ortaya koyan kader ile ilgili kitabının

51 Ibn Asâkir, *Tarihu Dımaşk*, c. 48. s. 195; Malatî, Ebu’l-Huseyn Muhammed b. Ahmed b. Abdurrahman, *et-Tenbih ve’r-red alâ ehli’l- ehvâi ve’l-bida’*, (thk. Muhammed Zahid b. Hasan el-Kevserî) Kahire, 1997, s. 168.

ordulara gönderilmesi emrini verdi. Fakat daha bitirmeden hastalanıp vefat etti.”⁵²

6. Zührî’den gelen bir rivayette ise Ömer b. Abdülaziz ile Ğaylân arasında şöyle bir diyalog geçmiştir: “Ömer, Ğaylân’a “Kader konusunda ileri-geri konuştuğun haberi bana ulaştı, nedir bu konuştuğuların?” diye sorunca Ğaylân “Ey Müminlerin Emiri! Bana iftira atıyorlar”, dedi. Ömer Ğaylân’a “Yasin suresini oku”, dedi. O da okumaya başladı. “*Biz onların boyunlarına bir takım kelepçeler geçirdik...*” (Yasin, 36/8) ayetine gelince “Dur” dedi. Ğaylân “ Ey Müminlerin Emiri! Bu ayeti şimdiye kadar hiç işitmemiş gibiyim. Şahadet ederim ki bu günden sonra ben tövbe ettim” dedi. Ömer de “Allah’ım eğer doğru söylüyorsa onu sabit kıl, eğer yalan söylüyorsa onu müminler için bir ibret vesilesi kıl” diye dua etti.”⁵³

Böylece yukarıda Ğaylan ile Ömer b. Abdülaziz arasında geçen kadere ilişkin polemiklerin tamamını bir arada sunduk. Bunlardan ve onlara ait risalelerden hareketle Ömer b. Abdülaziz ile Ğaylan’ın kadere ilişkin görüşlerini tespit ve tahlile geçebiliriz.

Kuşkusuz olup bitenlerin özellikle insan fiili olarak ortaya çıkan eylemlerin Allah’ın ilmiyle ve iradesiyle ilişkisi, kaza-kader tartışmalarında önemle üzerinde durulan hususlardır. Bu konular daha sonraki dönemlerde de farklı ekoller tarafından tartışılmıştır. Bu tartışmalarda öne çıkan konular/sorular özetle şunlardır

Birincisi: Yüce Allah ezeli ilmiyle insan fiilleri dahil henüz olmamış, meydana gelmemiş olayları bilir mi?

İkincisi: Yüce Allah’ın ezeli ilmiyle bilmesi o olayların meydana gelmesini zorunlu kılar mı?

Üçüncüsü: İnsanlar kendi hür iradeleriyle hakk ve batılı seçebilirler mi ve bunun Allah’ın meşietini ile ilişkisi nedir?

Dördüncüsü: Ecel ve rızık Allah tarafında mı tespit edilmiştir, yoksa insanların bunları değiştirme imkanları var mıdır?

Birinci soruyla ilgili olarak şunu belirtelim ki Ömer b. Abdülaziz insanın fiilleri dâhil kainatta meydana gelen ve gelecek olan her şeyin Al-

52 Burada bitirilemeyen şeyin kader ile ilgili yazılan kitap mı, yoksa yazılmış olan kitabın gönderilme işi mi çok net değil. Fakat benim metinden anladığım; yeni bir kitabın yazılması değil, yazılmış olan kitabın çoğaltılıp gönderilmesi işinin tamamlanmadığı yönündedir. İbn Asâkir, *Tarihü Dimaşk*, c. 48, s.196.

53 İbn Asâkir, *Tarihü Dimaşk*, c.48, s. 197.

lah'ın ezeli ilminde var olduğunu ve önceden belirlendiğini savunur ve bu görüşünü şu ayete dayandırır “*Ey Âdem! Eşyanın isimlerini meleklere anlat*” dedi. Âdem onların isimlerini onlara anlatınca, “*Ben size muhakkak semâvât ve arzda görülmeyen (oralardaki) sırları bilirim. Bundan da öte, gizli ve açık yapmakta olduklarınızı da bilirim, demiş miydim?*” dedi” (Bakara, 2 /33) Esasen o bu soruyla ilgili görüşlerini “*Risâletu 'Umer b. Abdülaziz fi'r-reddi ale'l-kaderiyye*” adlı risalesinde ortaya koymuştur. O bu risalede ayrıca Allah'ın ezeli ilmini inkâr eden bir topluluktan bahsetmekte ve onları şu şekilde nitelendirmektedir: “Siz benim ‘Allah, kullarının neler yaptıklarını ve sonlarının ne olacağını bilir’ dediğim hususunun size ulaştığını söylediniz ve buna karşı çıkarak, ‘insanlar bir işi (amel) yapmadıkça, Allah'ın ilminde buna ilişkin bir bilgi olmaz’ dediniz.”⁵⁴ Ancak burada şunu da belirtelim ki, Ömer b. Abdülaziz'in bu şekilde nitelendirdiği grubun kimler olduğu konusunda herhangi bir bilgiye sahip değiliz. Gerçekten de Allah'ın ezeli ilminin tenfiz edici olmayıp, tavsifi olduğunu söyleyenler olmuştur. Fakat Allah'ın ezeli ilmini açık bir şekilde inkâr edenlere; iş olduktan sonra ancak Allah'ın o işi bilebileceğini iddia edenlere fırak kitaplarında rastlanmamaktadır. “el-Emru unufun” diyenlere gelince, onların önceden bir belirlenimin olduğu şeklindeki cebri düşüncüyü inkar ettikleri ve buna karşı çıktıkları rahatlıkla anlaşılabilir. Fakat bunların bu ifadeyle kesin olarak Allah'ın ezeli ilmini reddettikleri anlamını çıkarmak için başka delillere ihtiyaç vardır. Ğaylan'ın kadere ilişkin görüşlerini Mabed el-Cühenî'den aldığı ifade edildiği halde onun bu görüşte olduğunu ortaya koyan herhangi bir bilgiye sahip değiliz. Nitekim Ğaylan'ın görüşlerinin “ğaylaniyye” olarak da adlandırılan bir fırka tarafından geliştirildiği ve onların iman, kebair, istitaat gibi kelamî konulara ilişkin görüşlerine yer verildiği halde Allah'ın ezeli ilmini inkâr ettiklerine dair bir bilgiye rastlanmamaktadır.⁵⁵

İkinci probleme gelince. Yani Allah'ın, ezeli ilmiyle bir şeyi bilmesi o şeyin meydana gelemsini zorunlu kılar mı? diğer bir ifadeyle Allah'ın ilmi tenfiz edici midir, yoksa tavsif edici mi?

54 Ömer b. Abdülaziz, *a.g.r.*, s. 44.

55 Ğaylan'ın ve ona nisbet edilen “Ğaylaniyye” fırkasının kelamî görüşleri için bkz. Eş'ari, *Makâlâtü'l-İslamiyyin*, s. 136-137, 150; el-Bağdâdi, Ebu Mansur Abdulkahir, *Mezhepler Arasındaki Farklar* (çev. Etrhem Ruhi Fiğlalı), Ankara, 1991, s. 148-152. ; Şehristânî, Ebu'l-Feth Abdülkerim, *Kitabu'l-milel ve'n-nihal*, Mısır, 1317, c.I/I, s. 189-190

Ömer b. Abdülaziz'in hem risalesinde hem de Ğaylân ile olan polemiklerinde üzerinde önemle durduğu konulardan biri budur. Allah'ın ilminin tenfiz edici olmasının anlamı, olmakta olan her şeyin Allah'ın ilminin bir gereği, bir sonucu olarak meydana geliyor olmasıdır. Yani Allah'ın ilminde bir insan mümin olarak yer almışsa bu bilginin bir sonucu olarak o kişi mümin olacaktır, aynı şekilde bir kişi kâfir olarak Allah'ın ilminde yer almışsa bu bilginin zorlaması ile o kişi kâfir olacaktır. Bu anlayış insanın seçme hürriyetini, ihtiyarıyla bir şey yapma özgürlüğünü ortadan kaldıran bir anlayıştır.

Aktardığımız birinci diyalogda Ömer b. Abdülaziz'in "Kader konusunda sözü uzatmak mümkün, sen Allah'ın (c.c) ilminin tenfiz edici olup-olmadığını haber..." şeklindeki sorusu, konunun özünü oluşturmaktadır. Ğaylan'ın adeta Ömer b. Abdülaziz'in koruma müdürünün ölüm tehditleriyle veya aykırı bir cevap vermesi halinde boynunun vurulacağını ima etmesiyle Allah'ın ilminin tenfiz edici olduğunu kabul ettiği görülmektedir. Her ne kadar her bir diyalogun sonunda Ğaylan'ın kendi hatasını kabul ettiği, kendi görüşünü terk ettiği ve kader konusunda konuşmamaya ahd ettiği rivayet edilse de defalarca Ömer b. Abdülaziz'in huzuruna çıkarılması ve her defasında Ömer b. Abdülaziz'in "Kadere ilişkin senin hakkında bu bana ulaşan haberler nedir?" şeklindeki şikâyeti, hem Ğaylan'ın kader konusunda konuşmayacağına dair verdiği sözde durmadığını hem de Ömer b. Abdülaziz'in kendisine gösterdiği delillerle ikna edilemediğini göstermektedir. Ayrıca Ğaylan'ın Ömer b. Abdülaziz karşısında yenilgiye uğradığını ifade eden bu rivayetlerin Eş'ariliğin en önemli savunucularından olan ve " *Tebyinu kizbi'l-müfteri*" ismiyle Eş'ari'ye yöneltilen tenkitleri eleştiren birinden geldiği dikkate alındığında Ğaylan'ın gerçekten ikna olarak mı Ömer'in delillerine teslim olduğu yoksa ibn Asâkir'in mi onu yenilmiş gösterdiği ya da Ömer b. Abdülaziz'e büyük saygı duyan, onun icraatlarını tasvip eden Ğaylân'ın, onun dostluğundan mahrum olmamak için mi onun delilleri karşısında sustuğu açık ve net olarak anlaşılmamaktadır.⁵⁶

56 Allah'ın ilminin insanların yapıp ettikleriyle ilişkisi bağlamında islam düşünce tarihinde üç farklı anlayış ortaya çıkmıştır. Bunları şu şekilde izah etmek mümkündür: 1. Allah'ın ezeli ilmi, tavsifidir. Yani Allah'ın ilmi olacak olanları tavsif eder, onun olayların meydana gelmesinde herhangi bir dahli yoktur. Bu durumda ilim, maluma tabidir. Bu görüş Hz. Ali, Hasan el-Basri, Ebu Hanife ve Mutezile ekolüne nisbet edilmektedir. Bu görüşte olanlar Allah'ın ezeli ilmi ile olmuş, olmakta olanları ve olacakları bildiğini, fakat O'nun bilmesinin o işin meydana gelmesinde herhangi bir etkisinin olmadığını, bilakis o iş olacağı için Allah'ın onu öylece bildiğini söylerler. 2. Allah'ın ezeli ilmi tenfiz edicidir, Yüce Allah ezeli ilmi ile olacakları bilir ve O'nun

Ömer b. Abdülaziz risalesinde de kader ile ilgili görüşlerini öğrenmek isteyen guruba bu bağlamda şunları söylemiştir : “Siz bilgisizliğinizle Allah’ın ilminin, kulun işlediği herhangi bir kötülüğe /günaha (masiye) onu zorlamadığını ve terk ettikleri bir ibadetten de alı koymadığını iddia ettiniz. Aynı şekilde cehaletinizle Allah’ın onların günah işleyeceklerini bildiği gibi, onu terk etmeye de güçlerinin olduğunu bildiğini iddia ettiniz. ‘Kul dilerse Allah’ın ilminde yapılmayacak olarak bilinen bir ibadeti yapar, yine Allah’ın ilminde terk edilmeyecek olarak bilinen bir günahı (masiyeti) da terk eder’ diyerek Allah’ın ilmini hükümsüz/geçersiz (lağv) kıldınız...”⁵⁷ Bu ifadelerden açık bir şekilde anlaşılıyor ki Ömer b. Abdülaziz, Allah’ın ezeli ilminin tenfiz edici olduğuna inanmakta ve bu bilginin insanları günah ve ibadete zorladığı kanaatindedir. Esasen risale boyunca en çok üzerinde durduğu husus da budur ve gördük ki, diyaloglarda da en çok bu konu üzerinde durmuştur.

Ömer b. Abdülaziz ile Ğaylan arasındaki diyalogda öne çıkan kade-re ilişkin konulardan biri de yukarıda üçüncü soru olarak belirlediğimiz meşiet konusudur. Yani insanın doğruyu ve yanlış seçmede hür bir iradeye sahip olup olmadığı meseledir. Ğaylan İnsan suresinin üçüncü ayetine dayanarak insanın doğru ve yanlış seçme irade ve gücüne sahip olduğunu söylerken Ömer b. Abdülaziz “ *Allah dilemedikçe siz dileyemezsiniz*” (İnsan, 76/30) ayetine dayanarak Ğaylan’ın görüşüne karşı çıkmıştır. Buna dayanarak Ömer b. Abdülaziz’in insanın kendi hür iradesiyle taat veya masiyeti işleyebileceğine inanmadığı bilakis bunların Allah’ın ezeli ilmine ve meşietine bağlı olduğu görüşünü taşıdığı söylenebilir.

Ömer b. Abdülaziz risalesinde de bu konuya değinmiş ve hür iradeyi savunanlara şöyle karşı çıkmıştır: “Siz bilgisizliğiniz ile (cehalet) yü-

---

bilmesi onların meydana gelmesini zorunlu kılar. Burada malum ilme tabidir. Bu görüşü savunanlar; başta Ömer b. Abdülaziz olmak üzere Eş’ari kelamcılar ve Ehl-i hadistir.

3.Yüce Allah olayları ancak olduktan sonra bilir. Bu görüşte olanların kimler olduğu net olarak bilinmemektedir. Ömer b. Abdülaziz böyle bir grubun varlığından bahsetmektedir. El-emru unfun” diyenlerin bu görüşte olup olmadıkları net değildir. Zira onlar siyasi olarak kendi iktidarlarını kade-re dayandırıp her şeyin önceden belirlendiğini söyleyenlere bir tepki olarak, olaylar önceden belirlenmiş değildir, ne oluyorsa bizzat siz isteyerek ve dileyerek şu anda yapmaktasınız, demişlerdir ki bu siyasi çıkışın teolojik boyutu buraya kadar varmış mıdır onu kestirmek pek mümkün görünmemektedir.

57 Bkz. Ömer b. Abdülaziz, a.g. r. , s. 44.

ce Allah'ın "... Öyleyse dileyen iman etsin, dileyen inkar etsin.." (Kehf, 1829) ayetinde geçen meşietin, hidayet ve dalaleten kişiye sevimli gelen neyse o (nu seçmesi) olduğunu söylediniz. Oysa Yüce Allah " *Âlemlerin rabbi olan Allah dilemedikçe siz dileyemezsiniz...*" (Tekvir, 81/29) buyurmaktadır. (Dolayısıyla) insanlar ancak Allah'ın dilemesiyle dileyebilmektedirler. Allah dilemezse insanlar kendi meşietleri ile ne söz ne de amel olarak Allah için herhangi bir ibadeti yerine getiremezler. Zira Allah, peygamberlerinden dahi esirgediği, kendi elinde bulundurduğu yetkiyi insanlara devretmiş değildir. Nitekim peygamberler bütünü insanları hidayet bulmaları konusunda çaba sarf ettikleri halde, Allah'ın hidayet verdiklerinden başkasına hidayet verememişlerdir. İblis de insanları saptırmak için o kadar gayret gösterdiği halde, Allah'ın ilminde sapık (dâll) olarak yer alanlardan başkasını saptıramamıştır.⁵⁸

Ömer b. Abdülaziz delillendirmede bazı akli delillere de başvurmuştur. Örneğin Ğaylan'a şu soruyu yöneltmiştir: Allah'ın ezeli (sabık) ilminde "İblis'e secde et" dediğinde onun secde etmeyeceği bilgisi yok muydu? Allah'ın ezeli ilminde Âdem ve eşini o ağaçtan yemekten neyederken ondan yiyecekleri bilgisi yok muydu? Burada Ömer, önceden bir belirlenimin olduğunu ve ne İblis'in bu belirlenimin dışına çıkarak secde etme, ne de Âdem ve eşinin yasak olan meyveden yememe gibi bir imkânlarının olduğunu; önceden Allah tarafından yapılan bir belirlenimle kendilerine biçilen rolü yerine getirmede mecbur olduklarını ifade etmiştir. Buna kıyasla da Allah'ın ezeli ilminde olan her bir şeyin, o bilmenin zorlamasıyla mutlaka meydana geleceğini, hiç kimsenin bundan kurtulma gibi bir şansının olmadığı görüşünü savunmuştur.

Öyle görünüyor ki Ğaylan bu görüşü paylaşmamaktadır. Nitekim Ömer b. Abdülaziz'e gönderdiği mektupta dile getirdiği şu hususlar bunu açıkça ortaya koymaktadır: *Ey Ömer 'yaptığını ayıplayan ya da ayıpladığı şeyi yapan veya kendisinin gerçekleştirdiği (kaza) şeyden dolayı cezalandıran; ya da kendisi dolayısıyla yapıldığı takdirde azaplandıracağı/cezalandıracağı şeyi yapan hikmet sahibi biri; ya da doğru yola çağırıp sonra da ondan saptıran bir rehberi (raşid; ya da insanlara güçlerinin üstünde yük yükleyen veya kendisine itaat ettiler diye cezalandıran bir merhametli gördün mü?'* Böylece Ğaylan hür iradeyi savunan biri olarak Ömer b. Abdülaziz'in savunduğu belirlenime karşı çıkmıştır. Zira Ömer b. Abdülaziz'e göre birey Allah'ın ezeli ilminin zorlamasıyla

58 Ömer b. Abdülaziz, a.g. r., s. 44.

ibadet veya günahı seçiyor ise bu durumda kişi bu günahahtan kurtulmak istese de kurtulamayacaktır. Ğaylan'ın ifadesi ile Yüce Allah, insana ayıpladığı şeyi zorla yaptırmış olacak ve onu zorla günaha sevk etmiş olacaktır. İnsanın hiçbir şekilde kendisinden kurtulması mümkün olmayan bir kötülüğe zorlanması ve daha sonra onu zorlayan tarafından söz konusu kötülüğü yaptığı için cezalandırılması Ğaylan'a göre Allah'ın adalet sıfatıyla bağdaşmamaktadır. Allah adil olduğuna göre Yüce Allah'ın insanı yaptığı takdirde cezalandıracağı şeye zorlaması söz konusu olamaz.

Yukarıda sıraladığımız dördüncü soru yani ecel-rızık konusundaki görüşlerine gelince her ne kadar diyaloglarda bu konu geçmemiş olsa da Ömer b. Abdülaziz risalesinde bu konu üzerinde durmuştur. Onun bu konuyla ilgili görüşü; ecel ve rızık önceden bir belirlenim ile Allah tarafından tespit edildiği ve bunları değiştirme konusunda insana herhangi bir yetki ve iradenin verilmediği yönündedir. Bu konudaki görüşlerini şu şekilde temellendirmektedir “Siz öldürmenin (katl) ecel ile (olan bir ölüm) olmadığını söylediniz. Oysa Yüce Allah kitabında onu sizin için bu şekilde isimlendirmiştir. Nitekim Yahya (a.s) için “O halde, selam; doğduğu günde de, öleceği günde de ve tekrar dirileceği günde de onun üzerine olsun.”(Meryem,19/ 15) demiştir. Oysa Yahya'nın ölümü katl ile olmuştu. Bu da gösteriyor ki şehit olarak, kasten ya da hata ile öldürülenin ölümü, hastalıktan ya da anı olarak ölenin ölümü gibidir. Bütün bunların hepsi sona eren (istevfa) ecel, tamamlanan rızık (istekmele), kendisine ulaşılan bir işaret (eser) ile gerçekleşen ölümdür. “Hiç kimse Allah'ın izni olmadan, belirli süre dışında, ölmez...” (Al-i İmrân, 3 /145). Yüce Allah'ın: “İnkâr edenlere dedi: Yakında mağlup olacaksınız ve cehenneme sürüleceksiniz...” (Al-i İmrân, 3 /12) ayeti bunu doğrulamaktadır...”⁵⁹

Ğaylan'nın ecel ve rızıkla ilgili görüşlerine kaynaklarda rastlayamadığımız için onun bu konudaki görüşünün ne olduğunu izah etme imkânımız yoktur.

Sonuç

Kelam ilminin temel problemleri arasında ye alan kaza ve kader, insanın hürriyeti, fiillerinin yaratılması, hidayet-dalalet ve bunların Allah'ın

59 Ömer b. Abdülaziz, *a.g.r.*, s. 53.

ilmi ve iradesiyle ilişkisi, rızık ve ecel konularıyla da ilişkilendirilerek hicri birinci asırda tartışılmaya başlanan bir konudur. Hz. Ömer b. Hat-tab (r.a) döneminde kader tartışmalarına, farklı kader anlayışlarına rast-lansa da bu konunun siyasi mülahazalarla ya da meydana gelen olayla-rın Allah'ın ilmi ve iradesiyle ilişkisi bağlamında gündeme geldiğini söylemek mümkün değildir. Hz. Osman döneminde ise kaderin siyasi mülahazalarla kullanıldığına rastlanmaktadır. Şöyle ki hilafeti bırakma-sını söyleyen muhaliflere Hz. Osman (r.a.) "Allah'ın giydirdiği elbiseyi çıkartmam" şeklinde cevap vermiştir. Buna karşılık muhalifleri ona taş-lar atmış ve "Bu taşları Allah sana atmaktadır" demişlerdir. Bu olayda hem Hz. Osman hem de muhalifleri kendi yaptıklarını kaderle izah et-mişlerdir. Bu olay kaderin siyasi amaçlarla kullanıldığı ilk olay olarak karşımıza çıkmaktadır.

Cemel ve Siffin savaşları gibi Müslümanlar arasında cereyan eden ve bir türlü önüne geçilemeyen üzücü olayların yaşanmasından sonra özellikle Siffin'den dönülürken ihtiyar bir adam ile Hz. Ali arasında ka-dere ilişkin geçen konuşma, kader konusunun Allah'ın ilmi ve iradesiy-le ilişkisi bağlamında yani teolojik boyutuyla ele alındığını göstermek-tedir. Bu dönemde kader konusunun Müslümanlar arasında ayrışma-ları beraberinde getirecek kadar netleştiğini söylemek zor olsa da, bu ko-nunun artık zihinleri iyice meşgul etmeye başladığı ve yer yer tartışma-ları beraberinde getirdiği de bir gerçektir.

Emevilerin meşru olmayan bir yolla iktidarı ele geçirmeleri ve bunu babadan oğula geçen verasete dönüştürmeleriyle birlikte kader konu-sunun siyasi amaçların meşrulaştırıcı bir aracı olarak kullanılmaya baş-landığı görülmektedir. Ancak Abdülmelik b. Mervan dönemine kadar her ne kadar kaderi haksız icraatlarını meşrulaştırmanın bir aracı ola-rak kullanan Emevi idarecileri ve valilerine şahit olunuyorsa da bu dö-nemde de ayrışmaları beraberinde getirecek kadar kader konusunun gündeme geldiğine tanık olunmamaktadır. Fakat Abdülmelik b.Mervan döneminde özellikle valisi Haccac'ın, zalimce uygulamalarını kader ile ilişkilendirmesine bir tepki olarak önceden bir belirlenimin olduğu (takdir) düşüncesini red eden ve "el-emru unufun" yani olan önceden tayin ve tespit edilmiş bir belirlenim ile değil şu anda olmaktadır, an-la-yışını öne çıkaran bir tepki hareketi ortaya çıkmıştır.

Her ne kadar fırak kitaplarında kaderiler olarak Mabede el-Cüheni, Ata b. Yesâr ve Ğaylan ed-Dımaşki gibi şahısların isimleri geçse de as-lında Katade, Mekhul, Hasan el- Basri, Vehb b. Münebbih ve daha baş-

ka tabiin neslinin seçkin simalarının da aralarında yer aldığı birçok kişinin bu anlayışta olduğu ve Emevilerin kendi haksız icraatlarını kader ile izah etmelerine karşı oldukları görülmektedir. Fakat bu alimler olup bitenin Allah'ın ilmi ve iradesiyle ilişkisi bağlamında farklı kader anlayışlarına sahip olmuşlardır.

Görüşlerini ele aldığımız Ğaylân ed-Dımaşkî, Mabed el-Cühenî ile birlikte kaderiye olarak bilinen fırkanın öncüleri olarak kaynaklarımızda yer almaktadır. Ğaylan'ın kadere ilişkin görüşlerini Mabed'ten aldığı genel kabul görmüştür. Fakat Ğaylan'ın Muhammed b. Hanefiye ve oğullarıyla ilişkileri göz önüne alındığında onun, kader ile ilgili görüşlerini buradan almış olma ihtimali artmaktadır. Özellikle Ğaylan'ın Muhammed b. Hanefiye'nin oğlu Hasan'dan etkilenecek onun irca görüşünü kabul etmesi ve kendisine nisbet edilen "ğaylaniyye" fırkasının da bu görüşü paylaşması bunu daha da teyit etmektedir.

Öte yandan Ğaylan ed-Dımaşkî, Ömer b. Abdülaziz ile hilafeti döneminde sıkı bir ilişki kurmuş ve onun müşaveret meclisinin en dar halkasında yer almıştır. Aralarında kader hakkında çok sık olduğu görülen tartışmalar ve diyaloglar yaşanmıştır. Bu diyaloglar ve her ikisine nisbet edilen kadere ilişkin risaleleri incelendiğinde ikisinin bütünüyle birbirine zıt kader anlayışlarına sahip oldukları görülmektedir. Ömer b. Abdülaziz olmuş, olmakta olan ve ileride olacak olan şeylerin hepsinin Allah'ın ezeli ilminde var olduklarını ve bunların Allah'ın ilminin zorlaması ile meydana geldiklerini ileri sürmüştür. Buna karşın Ğaylan, meydana gelmiş ve gelecekte olacak olayları Yüce Allah'ın ezeli ilmiyle bildiğini kabul etse de, bunların O'nun ilminin zorlaması ile meydana geldiklerini kabul etmemektedir. Her ne kadar diyaloglarda Ömer b. Abdülaziz'in ısrarlı soruları karşısında Ğaylan, Allah'ın ilminin tenfiz edici olduğunu kabul ediyor görünse de daha sonra tekrar tekrar bu konuları gündeme getirmesi ve defalarca Ömer b. Abdülaziz'in huzuruna çıkarılması onun Allah'ın ilminin tenfiz edici oluşunu kabul etmediğini göstermektedir.

Bu diyaloglarda öne çıkan hususlardan biri de insanın kendi hür iradesiyle mi doğruyu ve yanlış seçtiği yoksa Allah'ın meşietini mi bunu yaptığıdır. Ğaylan'a göre yüce Allah insana doğru ve yanlış birbirinden ayırt edecek yeteneği verdikten sonra insan kendi hür iradesiyle isterse Allah'a şükreder isterse nankörlük eder. Bu konu da ona güç ve yetki verilmiştir. Ömer b. Abdülaziz ise " Allah dilemedikçe siz dileyemezsiniz..." ayetine dayanarak insanın hidayet ve dalalete girmesinin kendi

iradesine bağlı olmadığını, bunun önceden belirlendiğini buna göre insanların hidayet ve dalalet'e düştüklerini belirtmiştir.

Burada şunu da belirtelim ki, Ömer b. Abdülaziz ve Gaylan ed-Dımaşkî'ye nisbet edilen risalelerle, *Tarihu Dımaşk'ta* İbn Asakir'in aktardığı diyaloglar karşılaştırıldığında bunların büyük oranda örtüştükleri görülmektedir. Bu da söz konusu risalelerin nisbet edildikleri şahıslara ait olduklarını teyit etmektedir.